

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН МӘСЕЛЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
СПЕЦИФИКА И ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ
SPECIFICITY AND FEATURES OF POLITICAL REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN**

ХҒТАР 03.20.00

**ОРТА АЗИЯЛЫҚ БЮРО ҚЫЗМЕТІ БАРЫСЫНДА
ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ «ТОПТЫҚ КҮРЕСТІҢ» ПАЙДА БОЛУЫ****Жанысбекова Гульнар Амирбаевна^{1*}, Әшім Жантөре Қайратұлы²**

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, «Рухани жаңғыру және Қазақстан халқы Ассамблеясы» орталығының басшысы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Қазақстан, Шымкент қ. E-mail: amirbaevag@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9446-089X>

²7M02220-Тарих мамандығы 2 курс магистранты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Қазақстан, Шымкент қ. E-mail: unknownstreet@mail.ru, <https://support.orcid.org/hc/en-us/requests/new>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Ресей архив құжаттарын алғаш рет ғылыми айналымға енгізе отырып, Оңтүстік Қазақстан жерінде өздері қызмет жасаған биліктің саяси қуғын-сүргініне ұшыраған қазақ коммунистері мен кеңестік билік орындарында жұмыс жасаған қазақтардың қызметіне, ұстанымдары мен мақсаттарына тарихи талдау жасау жүзеге асырылды. Ресей мемлекеттік әлеуметтік саяси тарих архивінің қорларында сақталған БК(б)П-ның Орта Азиялық бюро мәжілістерінің хаттамалары дерек көзі ретінде қолданылды. Бюрода жергілікті халыққа қарсы жүргізілген әрекеттің ішкі құпия жағын ашып көрсету және жалпыадамзаттық гуманитарлық тұрғыдан баға беру мақсатында кеңестік билікке қарсы Оңтүстік Қазақстандағы «Топтық күрес» құбылысының басталуына себеп болған тарихи оқиғаларға талдау жасалынды.

Түйін сөздер: автономия, партия, күрескер топтар, «қазақ топшылдары», «топтық күрес», ұлттық бірлесу комитеті, Орта Азиялық бюро

МРНТИ 03.20.00

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ «ГРУППИРОВОЧНОЙ БОРЬБЫ»
В РАБОТЕ СРЕДНЕАЗИАТСКОГО БЮРО НА ЮГЕ КАЗАХСТАНА****Жанысбекова Гульнар Амирбаевна^{1*}, Әшім Жантөре Қайратұлы²**

¹Кандидат исторических наук, доцент, руководитель Центра «Рухани жаңғыру и Ассамблеи народа Казахстана» Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова. Казахстан, Шымкент. E-mail: amirbaevag@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9446-089X>

²Магистрант 2 курса, специальность 7M02220-История, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова. Казахстан, Шымкент. E-mail: unknownstreet@mail.ru, <https://support.orcid.org/hc/en-us/requests/new>

*Автор-корреспондент

Аннотация. Проведен исторический анализ введенных впервые в научный оборот материалов сохраненных в фондах Российских архивов для установления генезиса «групповой борьбы» казахских коммунистов и советских сотрудников казахской национальности, которые впоследствии были подвергнуты политическим репрессиям со стороны власти, к которым они же служили, а так же их целей, принципов и деятельности. Для этого авторами анализированы протоколы заседания Средазбюро, которые были найдены в фондах РГАСПИ. Для раскрытия секретной деятельности неказахских коммунистов против местного населения и выявления тех событий, которые служили причиной и поводом для появления в Южном Казахстане явления «групповой борьбы» - использованы методы описания, исторического сравнения и анализа.

Ключевые слова: автономия, европейские члены партии, борющиеся группы, казахские группировки, групповая борьба, комитет национального объединения, Средазбюро.

IRSTI 03.20.00

THE ORIGIN OF "GROUPING FIGHT" IN THE WORK OF THE CENTRAL ASIAN BUREAU IN SOUTHERN KAZAKHSTAN

Zhanysbekova Gulnar Amirbaevna^{1*}, Ashim Zhantore Kairatuly²

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Center "Rukhani Zhangyru and the Assembly of the People of Kazakhstan" of the M. Auezov South Kazakhstan University. Kazakhstan, Shymkent. E-mail: amirbaevag@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9446-089X>

²Master student of the 2nd course, specialty 7M02220-History, M. Auezov South Kazakhstan University. Kazakhstan, Shymkent. E-mail: unknownstreet@mail.ru, <https://support.orcid.org/hc/en-us/requests/new>

*Corresponding author

Abstract. The historical analysis of the materials stored in the funds of Russian archives, introduced for the first time into scientific circulation, was carried out to establish the genesis of the «group struggle» of Kazakh communists and Soviet employees of Kazakh nationality, who were subsequently subjected to political repression by the authorities to whom they also served, as well as their goals, principles and activities. To do this, the authors analyzed the minutes of the meeting of the Sredazburo, which were found in the funds of the RGASPI. Methods of description, historical comparison and analysis were used to uncover the secret activities of non-Kazakh communists against the local population and to identify those events that served as the cause and reason for the appearance of the phenomenon of «group struggle» in Southern Kazakhstan.

Key words: autonomy, European party members, fighting groups, Kazakh groups, group struggle, national unification committee, Sredazburo.

Кіріспе. Кеңестік билік өз үстемдігін кең-байтақ жерімізде орнату үшін қазақ қоғамының ғасырлар бойында қалыптасқан дәстүрлі саяси, әлеуметтік және экономикалық-шаруашылық ішкі байланыстарын жоюды өзіне мақсат етіп қойғаны белгілі. Осы үшін сол жерді мекендеген елдің есін алып, еңсесін тұқыртып, большевиктердің негізгі құралы – пролетариат диктатурасын орнату мақсатында ХХ-шы ғасырдың І-ші жартысында сталиндік саяси қуғын-сүргін аса жоғарғы қатігездікпен жүргізілді. ХХ ғасырдың басында патша өкіметі құлағаннан соң Қазақ елінің тәуелсіз дамуына деген мүмкіндіктер пайда болды. Қазақ зиялылары осы мүмкіндікті қалт жібермей пайдаланып, дербес қазақ мемлекеттілігін құруға кірісті. Алаш ардақтыларының қасіретке толы соқтықпалы соқпақтары біздерге таныс. Кеңестік билік Алашорданы құлатып, алашордашылардың барлығын саяси қуғындап, нәтижесінде қазақ жерінің түкпір-түкпіріне толықтай ендеп кіріп, өзінің толық үстемдігін жасауға қарсы келгендердің барлығын жойды.

Материалдар мен әдістер. Ресей архив құжаттарын алғаш рет ғылыми айналымға енгізіп пайдалана отырып, Оңтүстік Қазақстан жерінде алғаш рет өздері қызмет жасаған биліктің саяси қуғын-сүргініне ұшыраған қазақ коммунистері мен советтік билік орындарында жұмыс жасаған қазақтардың қызметіне, ұстанымдары, мақсаттарына тарихи талдау жасау жүзеге асырылды. Осы үшін Ресей мемлекеттік әлеуметтік саяси тарих архивінің қорларында сақталған БК(б)П-ның Орта Азиялық бюроның мәжілістерінің хаттамаларымен танысу жұмысы жүргізілді. Бюрода жергілікті халыққа қарсы жүргізілген әрекеттің ішкі құпия жағын ашып көрсету және жалпыадамзаттық гуманитарлық тұрғыдан баға беру мақсатында советтік билікке қарсы Оңтүстік Қазақстандағы «Топтық күрес» құбылысының басталуына себеп болған тарихи оқиғалардың тізбегі мен олардың барысына сипаттау, салыстыру әдістері пайдаланылды.

Талқылау. БК(б)П-ның Орта Азиялық бюро деп аталған Орталық Азиядағы бөлімі 1922 жылы он тоғызыншы мамырдағы алғашқы мәжілісінде Түркістан, Хиуа және Бұхараны біріктіре отырып, Орта Азия деген құрама құрылым құрды. Және оның 9 мүшеден тұратын

партия ұйымының орталық комитетітінің құрамына Түркістаннан 3 мүше, Бұхарадан 1 мүше, Хиуадан 1 мүше қабылданған, ал басқа 4-і Мәскеуден жіберілген азиялық емес большевиктерден құралды. ВКП(б)-ның Средазбюро бөлімі құрылған алғашқы мәжілісіне Мәскеуден келіп Гусев, Рахимбаев, Солыц, Файзуллаев, Соколов, Махмудов, Баранов, Цукерман, Иванов, Элиава, Орджаникидзе қатысқан (РМӨСТА, 1; 1-2).

Құрамға назар аудару маңызды. Өйткені, қарастырып отырған тарихи нысанымыз – «топшылдар» мен «топтық күрес» болғанымен, бұл күрестің алғашқы нышаны большевиктердің орталық билігіне қарсы жекелеген тұлғалардың іс-қимылы мен күресінің, өзінің айналасына пікірлестері мен көмекшілерін топтастыруынан басталады. Сондықтан, осы мәжілістердің құрамына байланысты кестеге мән берсек:

Кесте №1 – Орта Азия бюросының мәжілістеріне қатысқан большевиктер құрамы

р.с.	Орта Азия бюросының мәжілістерінің өткізілген мерзімі	Қатысушылар
1	18.07.1922 ж.	Гусев, Солыц, Рахимбаев, Атабаев, Баранов, Файзулла, Ходжаев, Сайдашев. Ресей коммунистік партиясының орталық комитетінің мүшесі: Рудзутак .
2	19.07.1922 ж.	Ресей коммунистік партиясының Ортаазия бюросының орталық комитетінің мүшелері: Гусев, Солыц, Рахимбаев, Атабаев, Бараков, Сайдашев, Файзулла-Ходжаев и Соколов. Шақырылғандар: Паскуцкий, Марьясин, Хадыралиев, Казарин, Асфендияров, Икрамов, Сатыгулов.
3	9.09.1922 ж.	Ресей коммунистік партиясының Ортаазия бюросының орталық комитетінің мүшелері: Рудзутак, Дегран, Эпштейн, Бахимбаев; Ресей коммунистік партиясының Ортаазия бюросының орталық комитетінің хатшысы: Матусов; Түркістан коммунистік партиясының орталық комитетінің хатшысы: Фокин; Түркістан коммунистік партиясының орталық комитетінің мүшелері мен кандидаттары: Тюрякулов, Асфендияров, Устабаев, Султан-Ходжа-Касымходжаев, Ходжанов, Хыдыр-Алиев, Хамутханов, Атабаев, Скалов, Манжера, Таджикиев, Сатыгулов; Соловьев, Прибытков, Рустемов, Епанешников, Паскуцкий, Кофанов, Конобеев.
4	13.06.1922 ж.	Гусев, Тюрякулов, Махмудов, Баранов, Иванов и Сайдешов.
5	09.09.1922 ж.	Рудзутак, Легран, Эпштейн, Рахимбаев.
6	05.10.1922 ж.	Рудзутак, Эпштейн, Любимов, Рахимбаев.
7	09.10.1922 ж.	Рудзутак, Любимов, Эпштейн, Рысқұлов. По приглашению т.т. Паскуцкий, Хадыралиев.
8	11.10.1922 ж.	Рудзутак, Любимов, Эпштейн, Рысқұлов. Шақырылғандар: Паскуцкий, Асфендияров, Рыкунов.
9	29.11.1922 ж.	Рудзутак, Эпштейн, Любимов, Рысқұлов.
10	6.12.1922 ж.	Рудзутак, Эпштейн, Михайлов, Матусов, Хадыр-Алиев.
11	5.04.1923 ж.	Михайлов, Эпштейн, Рысқұлов.

12	2.07.1923 ж.	Рудзутак, Хидиралиев, Рысқұлов, Михайлов, Розенблум, Ходжанов, Джандосов, Айтаков, Торопков, Бобруйко, Троцкий, Захаров, Черный. Төраға: Рудзутак. Хатшы Глаголева.
13	4.07.1923 ж.	Рудзутак, Ходжанов, Михайлов, Рысқұлов, Розенблум, Соколов, Малаховский, Русанов Шақырылғандар: Троцкий, Розенталь, Печерский, Мулин, Черный, Цибаль, Левенталь Төраға: Рудзутак.
14	2.08.1923 ж.	Гольдберг, Рахымбаев, Прибытков, Джурабаев, Петушков, Плакунов, Бауэр, Прыскин, Исеев, Климов, Мищериков, Шурылгин, Лавров, Троцкий, Михайлов, Рысқұлов, Ходжанов, Хидыралиев, Розенблум, Мамаев, Исламов, Никонов Төраға: Любимов Хатшы: Малаховский.
15	14.08.1923 ж.	Любимов, Мухамединов, Соколов, Цейхер и Завгосиздатом Төраға: Любимов.
16	21.11.1923 ж.	Карклин, Любимов, Рысқұлов, Светлов, Рахимбаев, Ходжанов, Хидыралиев, Михайлов Төраға: Карклин Хатшы: Виноградов.
17	13.12.1923 ж.	Рысқұлов, Межлаук, Рахимбаев, Светлов, Карклин, Рудзутак, Ходжанов, Хидыр-Алиев, Файзулла-Ходжаев, Матусов. Шақырылғандар: Позднышев, Знаменский, Антипов.
18	16.12.1923 ж.	Рудзутак, Карклин, Межлаук, Рахимбаев, Ходжанов, Рысқұлов, Хидыр-Алиев, Светлов, Герман, Матусов. Шақырылғандар: Аралбаев, Шапошников, Кабанов, Денисов, Берзин, Айтаков.
19	10.01.1924 ж.	Карклин, Рысқұлов, Рахимбаев, Хидр-Алиев, Матусов, Ходжанов, Герман, Межлаук. Шақырылғандар: Паскуцкий, Асфендияров, Цехер, Блудау Төраға: Карклин, Хатшы: Глаголева.
20	28.04.1924 ж.	Ортаазиялық бюро: Карклин, Герман, Межлаук, Рахимбаев, Айтаков, Варейкис, Рыкунов, Ходжанов, Файзулла-Ходжаев. Түркістан коммунистік партиясының орталық комитетінің мүшелері мен кандидаттары: Асфендияров, Имам-Ходжаев, Паскуцкий. Шақырылғандар: Адинаев, Абдусалимов, Атабаев, Пулатов, Мухаметдинов, Шапошников, Матусов, Муратбаев, Худайкулов, Амиров, Сегизбаев.

Кестеде келтірілген мәліметтерге назар аударар болсақ, Орта Азиялық бюроның жиырма мәжілісіне қатысушы кеңестік қызметкерлер құрамымен таныс бола аламыз. Кесте бойынша 1922 жылдың тамыз айынан 1924 жылдың сәуір айына дейін Орта Азиялық бюро құрамына Ресей Федерациясынан келіп қызмет жасағандарды тізіп шығар болсақ, олар: 1) Гусев, 2) Сольц, 3) Баранов, 4) Рудзутак, 5) Соколов, 6) Бараков, 7) Пацкуцкий, 8) Марисьян, 9) Казарин, 10) Дегран, 11) Эпштейн, 12) Матусов, 13) Фокин, 14) Скалов, 15) Манжера, 16) Соловьев, 17) Прибытков, 18) Епанешников, 19) Кофанов, 20) Конобеев, 21) Иванов, 22) Легран, 23) Любимов, 24) Михайлов, 25) Розенблюм, 26) Торопков, 27) Бобруйко, 28) Троцкий, 29) Захаров, 30) Черный, 31) Глаголева, 32) Соколов, 33) Малаховский, 34) Русанов, 35) Розенталь, 36) Печерский, 37) Мулин, 38) Цибаль, 39) Левенталь, 40) Гольдберг, 41) Петушков, 42) Плаунов, 43) Бауэр, 44) Прыскин, 45) Исеев, 46) Климов, 47) Мищериков, 48) Шурылгин, 49) Лавров, 50) Никонов, 51) Малаховский, 52) Цейхер, 53) Светлов, 54) Карклин, 55) Виноградов, 56) Межлаук, 57) Позднышев, 58) Знаменский, 59) Антипов, 60) Герман, 61) Цехер, 62) Блудау, 63) Варейкис, 64) Рыкунов, 65) Шапошников (Кесте №1). (РМӨСТА, 1, 3, 4, 7, 8, 9, 19).

Яғни, сол кезеңде қазақтарды «бұратана халықтар» деп санайтын большевиктік Ресейдің орталығынан 2 жыл ішінде алпыс бес «маман кадрлар» Орта Азияға жіберілген. Олардың Орта Азиялық бюро мәжілістеріне қатысу динамикасына шолу жасайтын болсақ – келімсектер бір сәттік қана іс-сапарда болмаған. Олар, бюро алғашқы ашылғаннан бастап, таратылғанға дейінгі барлық сәттерінде бірін-бірі алмастыра отырып өлкедегі партиялық ұйымның жұмысының басы-қасында үнемі болған. Орталықтан астамшылық ой-пікірмен келген «мамандар» бірте-бірте жергілікті халықтың жағдайын түсініп елмен етене бола бастаған сәтінен бастап олар кері қайтарылып отырылған.

Ал, қазақ қызметкерлерден тек қана Н. Төреқұлов, Т. Рысқұлов және С. Қожанов қана болған. Орта Азиялық бюроның кейбір мәжілістеріне С. Асфендияров, Аралбаев, Мұратбаев бір реттен ғана шақырылған. Бұл статистиканың өзі ғана қазақ қайраткерлерін советтік биліктің қаншалықты қиыншылық пен оқшауландыру жағдайында ұстағандығын дәлелдеп бере алады. Өздері тәуелді болып отырған билік иелерінің 65 қолшоқпарының сан жағынан өзінен 10 есе кем жергілікті халық өкіліне қарсы қоюы – бұл тізе көрсетудің бір түрі екендігін айтпай-ақ біле аламыз. Өлкені басқарудың жоғарғы сатысындағы тең емес қатынас және «пролетарит диктатурасы» деген жамылғы ұранды пайдалана отырып, орталық билік үшін ыңғайластыра жасаған ереже-тәртіп «бұратана шет аймақтар» деп аталған Азия континентінің бір бөлігі Түркістан өлкесіндегі жергілікті халықты тырп еткізбеуге бағытталды.

Бұл жағдайды Орта Азиялық бюроның негізгі міндеті және құрылғаннан кейін оның алғашқы атқарған қызметі сол кезеңде кеңестік билік «Орта Азия» деп атаған жер аумағында Қызыл Армияның қаруының күшімен «бейбітшілік» орнатуды көздеуінен де аңғаруымызға болады. Бұл жердегі «бейбітшілік» терминінің астарына үңілетін болсақ, оның кеңестік билік үшін ғана орнатылатын бейбітшілік екендігіне назар аударуымыз қажет. Нақ осындай сипаттағы бейбітшілікті орнату үшін өзінің екінші мәжілісінің нәтижесінде: «А. Во исполнение... постановления ЦК РКП поручить Исполнительной комиссии Среднеазиатского бюро составить обращение к мусульманским народам Средней Азии за подписью «ЦИК», разоблачающую авантюру Энвера, подчеркивающего необходимость скорейшего миротворения Средне-Азиатских республиках, и обрисовывающее освободительную роль Красной Армии на Востоке. Срок составления обращения – трехдневный», - деген қаулы шығарды (РМӨСТА, 4; 10).

Келімсек кеңестік билікке ыңғайлы «бейбітшілікті» орнату үшін Орта Азиялық бюроның барлық сұрқия іс-әрекеттердің кез-келген түрін де жасаудан тартынбағандығын архив деректеріне сүйене отырып байқауымызға болады. Бір жағынан, жергілікті ұлт өкілдерінен шыққан оқығандарды өз қызметтеріне тартты, алайда, өздеріне қарсы жергілікті көзі ашық оқығандардың өзара бірікпеуін басты назарда ұстады. Осы үшін Орта Азиялық бюроның қазақ, өзбек республикаларының өкілдерін оларды бір-бірімен алауыздық жағдайында ұстауы қажет болды. Бұл үшін мәжілістерге Түркістан, Бұхара, Хиуа және Хорезм өкілдерін өз республикаларындағы мәселелер бойынша жекелеп шақырып отырған: басқа өңірлердегі ұқсас жағдайлар туралы мәліметтер құпия ұсталынғандығын хаттама мазмұндарынан да аңғаруымызға болады. Яғни, кеңестік билікте жүрген жергіліктілер оларға кеңестік биліктің

тізе көрсетуіне қарсыластықты жасамауы үшін – яғни, «бейбітшілікті орнату үшін» – өзіне көршілес өңірлер мен облыстардағы кеңестік биліктің осал тұстары мүлдем бейхабар болуы тиіс болды. Сөйтіп, Орта Азиялық бюроның азиаттық мүшелері үнемі ақпараттық оқшаулану жағдайында қалдырылып отырылды. 1921-1924 жылдарда ғана қызмет атқарған Орта Азиялық бюроның құрамында әртүрлі уақыттарда еліміздің қуғын-сүргінге ұшыраған атақты зиялылары мен қайраткерлері – Н. Төреқұлов, Т. Рысқұлов және С. Қожанов қызмет жасады және осы кезеңде Азиялық партия қызметкерлеріне сенімсіздік таныту олардың советтік билікке қарсы жергілікті қарсыласық жасаушыларға туысқандық, руластық, діндестік, жерлестік және т.б. қатынас жағынан жанашырлық танытып жәрдем беруі мүмкін деген қауіптен туындағандығы анық. Өйткені, Орта Азиялық бюроның ұйымдастыру комитетінің 1922 жылғы 25-ші қаңтардағы мәжілісінде нақ осындай жағдай талқыланғанын архив құжаты материалының мазмұнынан көре аламыз. Мәжіліс:

«1. Поставить на вид Среднеазиатскому Бюро Центрального Комитета на недопустимость мягкого отношения к факту грубого нарушения партдисциплины и июльской директивы Центрального Комитета со стороны т.т. Рахимбаева, Тюрякулова и Атабаева в деле неареста басмача Бахрама.

2. Центральный комитет считает поведение т.т. Тюрякулова, Рахимбаева и Атабаева в деле неареста басмачского главаря Бахрама преступным, отзывает т.т. Рахимбаева, Тюрякулова и Атабаева в распоряжение Центрального комитета в Москву и передает их дело в ЦКК с просьбой рассмотреть его в срочном порядке», - деп қаулы шығаруының өзі, Н. Төреқұловтың басына түскен және онан кейінгі елі үшін әрекет жасайтын қазақ қайраткерлерінің алдынан шығып отыруы мүмкін ауыр жазаның болатындығын алдын-ала ескерту, келімсек биліктің айбат шегуі деп те баға беруге болады (РМӘСТА, 4; 6). Осы қаулыдан соң жергілікті ұлт өкілдерінің Орта Азиялық бюроның құрамы бір орынға қысқарды. Халық комиссарлары төрағасы болып қызмет атқарған Атабаевтың орнына Рысқұлов тағайындалған, ал басқаларының орнына ешкім алынбаған. Сөйтіп, бұрыннан да азғана қазақ қайраткерлердің саны онан да әрі қарай сиретілген (РМӘСТА, 8; 10).

Өздерінің осы құйтырқы саясатын Орта Азиялық бюроның Ресейден келген мүшелері, солардың ішінде оның төрағалық қызметін атқарып отырған Ян Рудзутактың «киргиздардың» өздерінің психологиясы басқарушы орындарда қызмет жасауға лайықты емес деген «ілімсымақ» пікірімен жергілікті халықтың санасы төмен деген жала жабады: «Я думаю, что нужно считаться немного с психологией киргиза; это то же самое, если бы Вы предложили рядовому киргизу выбрать, что он хочет быть председателем Средазбюро, или начальником милиции, он конечно выберет последнее, потому, что тут и мундир, и шашка на боку и пр. и пр.» (РМӘСТА, 8; 9).

Я. Рудзук осылайша қамқорси сөйлей отырып, өздері қаламайды деген пайымға келтіре сылтауратып, қазақтардың билік басына және кез-келген әкімшілік қызметтерге келуге үлкен тосқауыл қоймақшы болды. Жалпы алғанда, советтік және партиялық қызмет орындарында жергілікті ұлт өкілдері большевиктік партияның ұлттық мемлекеттер мен автономиялардың өміріне тезірек тереңдеп араласуы үшін мүмкіндік жасайтын құрал ретінде ғана пайдаланылған. Бұл туралы олар Орта Азиялық бюроның мәжілістерінде: «нужно поставить дело так, чтобы смычку производил среди русских русский, а среди туземных масс туземец, и мы говорили о том, что нужно провести партийное строительство среди русских через киргиз и наоборот, поэтому нужно было сохранить этот беднейший элемент, чтобы к русским кулакам пошел русский, а не киргиз. Я думаю, этого не нужно здесь записывать, а провести через Обкомы», - деген тұжырым-тапсырма жасаған (РМӘСТА, 8; 4).

Әкімшілік қызметтерге келуге тосқауылдар қоюмен коса-қабат, Орта Азиялық бюроның құрамында қызмет жасап жүрген қазақ қайраткерлерінің қызметі мен жүріс-тұрысына да үлкен қысымшылықтар жасала басталды. Осындай әрекеттің тағы да бір эпизоды Орта Азиялық бюро мәжілістерінің бірінде Түркістан өлкесінде большевиктер партиясының құрылысының барысын талдаған кезеңде бой көрсеткен екен. Коммунистер құрамының 50 пайызын кедейлерден құру туралы ұсыныс жасалған кезде, Орта Азиялық бюроның төрағасы жоғары партиялық және кеңестік қызметтерде отырған қызметкерлер өздерінің қызмет бабын төмендегі қызметкерлерге қысым жасауы үшін пайдаланбауы керек деген тапсырманы хаттамаға қоса жазғызады. Өйткені, кез-келген облыста төрағалардың сайлауы

басталған кезде жер-жерден хаттардың эстафетасы орталыққа қарай ағыла бастайды, - деп негіздемек болды өзінің ойын Орта Азиялық бюроның төрағасы Я.Рудзутак.

Бұл тапсырманы Т. Рысқұлов пен С. Қожановтан басқа мүшелердің барлығы құптады. Мәжілісте осы мәселе бойынша сөз алып сөйлеген Т. Рысқұлов: «... у нас есть партийная программа, существует известная дисциплина и каждый член партии все это должен знать, и во всех пунктах имеются указания Комитета Партии. И поэтому такой пункт вносить не следует, ибо получается такое впечатление, что даже запрещается писать друг другу письма; товарищ Черный в комиссии так объяснил этот пункт, но так ставить вопрос нельзя, и если действительно запрещается писать письма, то можно декрет издать, и я думаю, что это для нас обидно, это может быть обидно и для товарища Рудзутака!», - деген сөзінен партия және мемлекет қызметіндегі қазақ және басқа да ұлттық қызметкерлер арасында өзара қандай да бір қарым-қатынас жасауға қатаң тиым салына басталғандығын да көре аламыз (РМӘСТА, 19; 8).

Осындай қарсылықты С.Қожанов та Орта Азиялық бюроның мәжілістерінде бірнеше рет жасап отырды. С.Қожановтың қарсыластығы көбіне жазба түрде берілгенігін архив құжаттарының мәтіндері мен сарынан аңғаруымызға болады. Өзінің атына С.Қожановтың жазған арызымен таныстырған Я. Рудзутак оның жер реформасының барысындағы кеңестік атқамінерлердің халықтың жерінен өзге де бұйымдарын тартып алып отырғандығы туралы айтқан тұсымен амалсыз келіседі де, халықтың жай-күйін жақсарту үшін емес, өздерінің жүргізіп отырған саясатына томпақ келетін болғандықтан, мұндай әрекеттерге баруға тиым салмақ болады. Оның өзінде осыған дейін тартып алынған дүниелерді қайтару туралы әңгіме қозғаудың қажеті жоқ деп есептейді. Жергілікті халықтың дүниесін тартып алуда озбырлығы жағынан аса бір аса шектен шыққан бір-екі оқиғаны талдау туралы партияның облыстық комитеттеріне ауызша тапсырма беру туралы шешім қабылдау керек екендігін босаң айтып қоя салады. Бұл жерде Я. Рудзутактың С. Қожановтың сөзімен бұлтартпас фактінің арқасында амалсыз келіскенімен, большевиктік саясат үшін халықты асқан озбырлықпен тонауды айыптайтындығын сөз жүзінде көрсеткенсіп қоя салуды қана жөн көріп, шын мәніне келгенде азиялық ұлттардың барлығын өзара қырылыстырып қойып, екі жеп биге шығу саясатын жүзеге асыруды көздегендігін анық байқаймыз. Бұл оның «я говорю, чтобы не разворачивать весь старый хлам, применить это только к тем, которые не выполнили приказа. Я думаю, что этого записывать в инструкцию не нужно, а передать это обкому как устную директиву, что, когда поступят жалобы о том, что при проведении земельной реформы, грабили и проч., и проч. то мы предадим таких лиц суду. Этим мы реабилитируем Советскую власть и сохраним земельную реформу в чистоте. Я думаю, что одного-двух случаев будет достаточно, для того, чтобы сказать, что мы не поощряем этого», - деген сөзінен анық көрініп тұр (РМӘСТА, 19; 10).

Я. Рудзутак осы саясатын барлық бағытта жалғастырып жүйелі жүзеге асырып отырды. Бұл үшін жерді реформасы саясатын жүргізу туралы қарардың мазмұнына «байлардың экономикалық күшін әлсірету»; «байлардың саяси күшін әлсірету»; «рулық қатынасты барынша күйрету»; «шаруашылық аудандарды құруды рулық бірлестіктерді территориялық жағынан бөлшектеу» ұстанымдарын енгізуді дұрыс деп тапты (РМӘСТА, 4; 28-29).

Бұл жағдай әсіресе Орта Азиялық бюро қызметінің соңғы жылында – 1924 жылы айқын байқалды. Бұл кезеңде Орталық Азияның халықтарын «бауырлас» республикаларға бөлу және олардың арасындағы жер территорияларына талас-тартыстардың басталған кезеңі болатын. Осы кезеңде Орта Азиялық бюро құрамында Т. Рысқұлов пен С. Қожанов қатарласа қызмет жасауы орталық билік үшін мүлдем ұтымсыз еді. Сондықтан, осы екі қазақ қайраткерлерін бір-бірінен ажырату мақсаты тұрды. Қандай да болмасын себеп-сылтау іздеген әккі де, жырынды жау Н.Төреқұловқа қолданған тәсілді осы жерде де пайдаланбақ болды.

Бұл үшін тексеру орындарының башқұрт халқының көтеріліс басшысы туралы №1 «Шығыс» деген «Иттихат-Тараки» ұйымының мүшесі ретінде айыпталушы Валидов Ахмед-Закидың ісінің ішінен ол, яғни Валидов Ахмед-Заки Т.Рысқұловты жақтаушы деген сылтау-ізді 1921 жылдың желтоқсан айындағы Халық ағарту комиссариатының №2513 ісінен табады. Бұған негіз ретінде Валидов А.-3-дің сонау 1917 жылдың желтоқсан айында Ленинге жазған жеделхатын алады. Жеделхат мазмұнында Валидов А.-3. Т. Рысқұловқа «комиссар» деген «аса құрметті дәреже» берген екен. Ал, Валидов А. 3. болса 1922 жылдың ақпан-сәуір айларында басмашы деп танылған, оны тұтқындамауы Н.Төреқұловты қудалауға себеп болған Энвер пашаның құпия мәжілістеріне қатысқан екен. Бұл құпия мәжілістерде, - делінген құпия

агенттердің аңду нәтижелері туралы берген есептерінде, - жаңадан ұйымдаса бастаған большевиктерге қарсыластар Энвер пашаның ұсынысымен советтік билікке қарсы халықты көтеру үшін барлық мұсылмандарды «Иттихат-Тараки» ұйымына ұйыстыруға ант беруге шақырған. Бұл съезден соң Валидов А.-З. Бұхара республикасына жасырынады. Оның «Хамид» деген бүркеншік атпен жасырынып жүргенін Бұхарадағы кеңестік полпред Бодров деген із кесіп табады. Бұл туралы Бодров арнайы орындарға 1921 жылдың 21-ші желтоқсанында есеп берген. Ал, 1922 жылдың 2-ші мамырында берген есебінде «құпия қызметкер» «Шура-ислами» мұсылмандық ұлттық ұйымды аңдуының нәтижесінде Валидов А.-З.-ң осы ұйымның жетекшілерінің біреуі екендігін анықтағанын көрсетеді. Ал, агентбөлімінің «құпия қызметкерінің» (шартты түрде оны №2 «құпия қызметкер» деп алуымызға болады – өйткені, құжатта оның алғашқы мәлімет берген сексоттан тіл өзгешелігі байқалады) 1922 жылдың 17 мамырында берген мәліметіне қарағанда Сыр-Дарья облыстық халық ағарту бөлімінің бұрынғы басшысы және Бұхара билік орнының бұрынғы мүшесі, қазіргі мектеп меңгерушісі Махмұдқожа ишан Қожаевтың Шығыс Бұхарада жасырынып жүрген Валидов А.-З.-мен байланыстылығы анықталған. Осы жылдың 21 шілдесінде «Бас» деген лақап атты «құпия қызметкер» «Исправдом» - яғни түрмеден қашып шыққан халық ағарту комитетінің мүшесі Каримов Ариф дегеннің А.-З. Валидовке жеткізілуінің ұйымдастырылғандығы, қашқынның А.-З. Валидовтың жәрдемімен Энвер пашаға жеткізілгендігі туралы мәлімет берген. Ал, 1922 жылдың 24 мамырында ақ гвардияшыл полковник Степановтың жазған хатында ол өзіне А.-З. Валидовтың өзіне Энвер пашаның орыс офицерімен кездесуді сұрап жазған хатын түрік офицері арқылы жолдағанын большевиктерге мәлімдейді. Бұл істі атқару үшін Энвер паша орыс офицеріне Самарқан қаласына келіп, өзімен жолығуды сұрағандығын айтып өтіп, өз хатына А.-З. Валидовтың хатын қоса тіркегендігі туралы архив құжаты мәлімдейді. А.-З. Валидовтың хатының мазмұны мынадай екен: «Дорогие единомышленники – привет Вам. До сего времени не мог с Вами связаться, по той причине, что среди Вас не встретил ни одной известной мне фамилии. Теперь выяснилось, что Вы наши единомышленники – прошу скорей установить связь. Просил бы Вас со мной повидаться. Прошу достать нам карты Туркестана и Бухары 10, 40 верст, по 20 экз. Прошу также достать перекиселину. Подпись: Валидов». Ал, «Н» есімді сексот болса, А.-З. Валидовтың шындығында да Самарқан қаласында екендігін із кесіп анықтаған және Энвер пашамен орыс офицерінің 3-9 тамыз айларына белгіленген кездесуіне қоса жіберілген. Осылайша жан-жағынан қамалаған большевиктер А.-З. Валидовтың Ишнизиров деген көмекшісін қолға түсірген. Қамалуға алынған көмекшіден жауап алған кезде ол «Ұлттық бірлесу Комитетінің» Азиядағы республикалар арасында аса беделді ұйым екендігі, ал, Ахмед-Закидың Шығыстағы ұлттық қозғалыстың белсенді жетекшісі екендігі туралы куәлік берген.

Оның көрсетуінше «Ұлттық бірлесу Комитеті» деп аталатын ұйым:

- 1) Шығыстағы барлық кеңестік республикалардың толық автономиясын құруды;
- 2) Шығыс кеңестік республикаларының барлығын дербес федерацияға біріктіруді;
- 3) Түркістан, Хиуа, Бұхара және Кирреспубликаның ұлттық құқықтарға ие болуын қамтамасыз етуді;
- 4) Шығыс кеңестік республикаларынан орыс әскерлерін шығарып, оның орнына ұлттық әскерді құруды;
- 5) Шығыс кеңестік республикаларының жер аумағында жаңа үкімет құруды өзіне мақсат етіп алғандығын да осы көмекші жеткізген. Осы жинақталған материалдардың барлығы 1922 жылдың 28 қазанында Сталинның атына құпия хатпен жөнелтілді (РМӨСТА, 4; 29).

Осыншама із кесулер жүргізіп, материалдардың барлығын қазақ қызметкерлерінің жоғары білімді, әрі өз ұлты үшін қызметті аянбай жасайтын Т. Рысқұлов - С. Қожанов тандемін «занды» жолмен бұзу керектігінің себебінен жинағандығын кейінгі тарихтың дәлелдегені белгілі. Яғни, ортаазиялық елдер арасындағы болашақ жер бөлісінде өздеріне қарсы шығуы мүмкін күшті топты бөлшектеу үшін Тұрар мен Ахмед-Закиді сыбайлас етіп көрсетуді мақсат еткен, ал Ахмед-Закидің кеңестік билікке қарсы шыққан қандықол қарақшы ретінде көрсетеді. Осы үшін Ахмед-Заки Валиевтің сонау алыс 1917 жылғы Т.Рысқұлов туралы айтқан бір ауыз мадақ сөзін негізге ала сылтаурата отырып оны Орта Азиялық бюродан аластатуға кірісті.

Зерттеу нәтижелері. Алдыңғы буын өкілдерінің жасап кеткен үлгісі коммунистік партия қатары мен кеңестік қызметке кірген қазақ азаматтарын жаңа кеңестік-большевиктік-

коммунистік астамшылық жағдайына қолдарынан келгенше икемделе отырып өз күрестерін жалғастыруға жетеледі десек болады. Сөйтіп, тарихи аренада жаңа саяси-әкімшілік, жартылай астыртын әрекет жасайтын күш – «топтық күресшілер» пайда болды. Кеңестік билік «топшылар» деп ат қойып айдар таққан «топтық күресшілер» өздерінің ауыл-аймағы мен ел-жұртын кеңестік биліктің сойқан саясатынан аман алып қалуға барынша әрекеттенді. Айлалы жаудың амалына қарсы тұру үшін қолдан келгендерінің барлығын жасап, өз бастарын қауіп пен қатерге тікті. Көздеген мақсатқа қол жеткізу үшін «топтық күрестің» өкілдері жартылай жасырын, жартылай ашық әрекет жасап, жау тылындағы барлаушылар мен партизандар әдісімен астыртын әрекет етуіне тура келді. Олардың осындай екі оттың ортасындағы жағдайын келімсектер билігі толық зерттеп білді. Орталық билік пен оның жергілікті жерлердегі құрамының із кесулерінің арқасында «групповая же борьба явление более сложное и запущенное в пониманиях теперешних работников и не нашедшее определенных ясно четких себе подкреплений», - деген, яғни, топтық күрестің неғұрлым күрделі құбылыс екендігі, оның нақты айқындаған шекарасының жоқтығы, нәтижесінде, келімсек биліктің оны толық түсінуіне мүмкіндігі жоқ екендігі туралы қынжыла тұжырым жасайды. Екі жақ та көзге көрінбес майданның болып жатқанын анық түсінген еді.

Осыдан соң, қазақ ұлтынан шыққан қызметкерлердің Алаш автономиясы құлатылғанынан кейін, елдің негізгі билігін ұстаған ақсақалдар мен байлардың негізгі экономикалық тірегі мал-мүлкінен айрылғанын кейін де кеңестік биліктің қазақ жерінде орнатылуына, оны өздері ойлағандай деңгейде қызмет жасауына қауіп туындататын фактор бола алатындығына көзі анық жеткен сталиндік биліктің жергілікті қазақ жеріндегі келімсек өкілдері өздеріне қарсы әрекет жасап, байырғы қазақи ұстанымдарды қорғаушылар туралы мәліметтерді кең түрде жинастыра бастайды.

Бұл туралы кеңестік билік құрастырған архив құжаттарында бұрынғы белсенділерді уездер мен губерниядағы қызмет олардың ауылдары мен болыстарындағы туысқандық және басқа да байланыстарынан толық қол үзбесе де, ауыл мен болыс өміріне тікелей араласуынан алшақтата бастағандығы туралы жасалған тұжырым бар. Әртүрлі ру-тайпалардан, сәйкесінше әртүрлі ауыл мен болыстықтан келіп уезде қызмет атқаратын білімі мен дайындық деңгейі саналуан қазақ қызметкерлері кеңестік ұжымдық теңгермелі қатынас жағдайында жаңа үлгі негізінде қызмет жасауға мәжбүр болғаны анық. Көшпелі және жартылай көшпелі экономика негізінде құрылған барлық әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынастар және сол қатынастар негізінде ішінара туындап отыратын дау-дамайларды шешудің дәстүрлі әдісінен күшпен ажыратылған елдің басқотерерлері мен елағалары кеңестік биліктің тәртібімен өмір сүре отырып, сол тәртіптің барлық мүмкіндіктерін шамалары келгенше өз халқы үшін пайдаланудың, болмаса, тіпті айналып өтудің жолдарын үнемі қарастырып отырды. Өз кезегінде, кеңестік билік өкілдері өздері әлі де болса толық түсініп, танымаған, коммунистік-кеңестік жүйеге зиян келтіруі мүмкін топты зарарсыздандыру мақсатында топтық күресті және олардың өкілдерін зерттеуді «партиялық тазартулардан» тыс кезеңдерде де тоқтатпай жүргізе берді. «Топтық күресті» барынша әлсірету мақсатында олардың мүшелерінің арасында өзара алауыздық туындату қажеттілігін түсінді, осы үшін оларды бір-біріне айдап салудың барлық айла-шарғыларын пайдаланды. Өздері дәстүрлі қазакилықтан әлі де болса арыла қоймаған кеңестік жүйенің уездік және губерниялық қазақ қызметкерлері басқа түскен ауыртпашылық пен қиыншылықтарды жеңудің жаңа жолдарын іздестіруге кірісті. Ауыл-аймақ пен туған-туыстарының арасынан шығып үкімет қызметінде жүрген басқотерер азаматтар қазақ жеріне төтенше келген зұлматтай болған ауыр кезеңінен руластарының отбасыларын, малы мен жандарының басын барынша аман-есен алып қалуға қол үшін беруге ұмтылып отырды. Қазақтардың арасынан кеңестік қызметке орналасқан тұлғалардың білімі мен мәдениеті жағынан неғұрлым дамыған бөлігі кеңестік мемлекеттік құрылыстың даму заңдарын, конституциясын, саналуан декреттері мен қаулы-жарғыларын және өздері құрамына мүше болып кірген коммунистік партияның бағдарламасын алғашқылар болып түсініп алуға қол жеткізген болатын. Жергілікті ұлттардың жаңа мемлекетті құрудағы күш-қуатын көрсетуге мүмкіндік бермейтін кеңестік сипатқа еніп, жаңарған ескі отаршылдарға, байырғы басқыншыларға қарсы күресі басталады. Большевиктік билік қазақтардан шыққан партия мүшелерін туған жерлерінен басқа өңірлерге қызметке жіберу тәсілін, қазақ

қызметкерлердің аса беделді тұлғаларын бір-біріне қарсы қоюдың түрлі айла-шарғыларын, т.с.с. тәсілдерді пайдаланды.

Алайда, белсенді күрескерлерді туған жерлерінен аластату шарасына қарамастан, кеңестік билікке қарсы сыртқы түрі «рулық-туысқандық» күрес сипаттағы тәріздес, ал, шын мағынасында қазақ халқының бір-бірін астыртын- қолдаған қозғалысы тоқталмай жүргізіле берді. Жергілікті жердің хал-жағдаятын, салт-дәстүрін, шаруашылығын, тағысын-тағыларын мүлдем білмейтін, өздерін «европалықтар» деп атаған Ресейдің ішкі губернияларынан Оңтүстік Қазақстанға келіп билікті иеленген большевиктер ұлттық республикаға не жасау керектігін анық түсінбей, жағдайды шиеліністірді.

Ғылыми тарихи әдебиеттерде осыған дейін мән берілмеген бұл тақырыптың өзектілігі мен ғылыми маңыздылығы жоғары.

Қорытынды. Орталық комитеті және оның қолшоқпары Я. Рудзутак Орталық Азиядағы ғасырлар бойында қалыптасқан дәстүрлі қоғамдық қатынасты жою арқылы өздерінің жасанды мемлекеттілігін мықты етіп орнатуды көздеді. Осы үшін Орталық Комитет Я. Рудзутакты Орталық Азияда жалғыз қалдырмай, байырғы елді бүлдіру жолындағы жырынды әрекеттерін топтаса жасаулары үшін оның жанына №1-ші кестеде көрсетілген мәліметте көрсетілгендей өздерінің «миссионерлерін» бір-бірін алмастыра отырып жіберіп отырды. Яғни, астыртын, баспалап қарсыласа күресудің «топшылдық» тәсілін Орталық Азияда «кадр тапшылығы» сылтауымен алғаш енгізген большевиктердің өзі болып табылғандығын көруімізге болады. Олай жасамайынша соңына қалың елі – қазағы ерген ақыл-ой мен қоғам қайраткерліктің сол заманындағы алыптары Н. Төреқұлов, Т. Рысқұлов, С. Асфендияров және басқалары сынды тұлғаларды келімсек большевиктердің жеңуінің мүмкін еместігін анық түсінген еді.

Кеңестік билік үшін өздері «бұратана» деп атаған халықтарды илеуіне көндіру онша оңай болған жоқ. Өйткені, қазақтардың, қырғыздар мен өзбектердің көзі ашық, оқыған азаматтары елдің бүтіндігі мен шаруашылық, рухани әлеуетін сақтап қалуы үшін барынша күресті. Көбіне «пролетариат диктатурасы» дегенді ғана қолдайтын, дала дамуының заңдылығына жат мемлекеттің жазылған заңымен жүре отырып, қолында қаруы жоқ қазақ қайраткерлері сол кері заңдардың «тар жол, тайғақ кешулерінен» халықты аман-есен алып шығуды көксеген қайраткерлердің айналасына оның жерлестері мен ауылдастарының топтасуы тарихи заңдылық. Өйткені, қазақ ауылының тынысын тарылтып, өмірінің күре тамыры – мал шаруашылығына балта шауып жатқан зорлықшыл күш кеңестік билік болатын. Кеңестік билікті кері ысырып тастау үшін іс-қимыл жасауға дәрмен болмаса да, жергілікті халық жаңа мемлекеттік құрылымның қызметін жасап жүрген қазақ қызметкерлерінің көлеңкесін сағалап, аман қалуға, күнкөріс қамын жасауға тырысып бақты.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі

- Ресей мемлекеттік әлеуметтік саяси тарих архиві. (РМӨСТА) Қ. 62. Тіз. 1. Іс. 1. 1-2 п.
РМӨСТА. Қ. 62. Тіз. 1. Іс. 3. 13 п.
РМӨСТА. Қ. 62. Тіз. 1. Іс. 4. 1 п.
РМӨСТА. Қ. 62. Тіз. 1. Іс. 7. 22 п.
РМӨСТА. Қ. 62. Тіз. 1. Іс. 8. 1 п.
РМӨСТА. Қ. 62. Тіз. 1. Іс. 9. 28 п.
РМӨСТА. Қ. 62. Тіз. 1. Іс. 19. 31 п.

References

- State Archive of Social and Political History of Russia (SASPH). F. 62, In.1. C.1. L.1-2.
SASPH. F. 62. In. 1. C. 3. L. 13.
SASPH. F. 62. In.1. C. 4. L. 1.
SASPH. F. 62. In.1. C. 7. L. 22.
SASPH. F. 62, In.1. C. 8. L.1.
SASPH. F. 62, In.1. C. 9. L.28.
SASPH. F. 62, In.1. C. 19. L.31.